
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2008 (год. XVII), ISSN 0861-7902

СТАТИИ

*235 години от смъртта на
Паисий Хилендарски*

Иван РАДЕВ

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ – БЕЛЕЖКИ ЗА ТАКСИДИОТСКОТО МУ ОБКРЪЖЕНИЕ

Статията е опит за конкретизиране и персонализиране на известното представление за монашеското окружение на Паисия Хилендарского по време на неговия живот и разпространение на “Историята на славяноболгарския”.

Мотивира се от липсата на свидетелства в това отношение в паратекстите на “Историята”. В статията се коментират таксидиотските пътувания на Паисия, селенията, които той посещава (Самоковско, Стремски Карловци, Сливен, Куч, Асеновград). Портретират се личности на хилендарските монахи, с които той се среща или се приближава в различни обстоятелства (иером. Лаврентий, архим. Герасим, иером. Тимотей, х. Исая, скевофилак Данаил, иером. Софроний, иером. Антим и др.).

Логично е да се предположи, че личността и делото на Паисий Хилендарски – авторът на “Историята на славяноболгарския” – са с различна характеристика в рамките на заобикалящата го монашеска общност в Хилендар, спрямо визията за личността и делото му в последвалите фази на националния духовен живот. От значение са преките и косвени свидетелства, които уплътняват представата ни за неговото окружение както в годините, които предхождат написването на “Историята”, така

и тези, които се отнасят за времето на нейното разпространение. Днес, когато са публикувани редица нови документи и е факт текстът на такъв фундаментален ръкопис като “Хилендарската кондика от XVIII век”, това може да стане с по-голяма сигурност на твърденията. Не че всичко, което ни се иска и което очакваме, в нея е документирано.

Затрудненията при опита за изясняване на картината в този план идват и от самия Паисий. Напразно очакваме в паратекстовите фрагменти към същинската част на изложението в “История славянобългарска” – в някой от двата предговора, в епилога – да персонализира обкръжението си, да спомене имена на монаси съмишленици сред братството на Хилендар и Зограф, на тези, които са посрещнали с разбиране или с неразбиране идеята за написването ѝ, подкрепили са го или са били пречка за начинанието му. Единственото споменато име от заобикалящата го атонска монашеска среда е името на брат му йеромонах Лаврентий – и то без оценка на сложили се помежду им взаимоотношения, на позицията и ролята на по-възрастния брат в съдбата му.

Самопризнанията, срещани главно в епилога на “История славянобългарска”, досягат пределно общо заобикалящата автора манастирска атмосфера и са с подчертано личен характер. В тях има психология, съпътстваща историята на писането, но не и съучастници и съмишленици в писането на тази “История”. Възниква подозрението, че той е осъществявал едно скрито за очите на околните дело и го е пазил в дълбока тайна, че е бил принуден едва ли не нелегално, без търсено съучастие от страна на другите, да гради летописния си разказ за българското минало. Субективното му усещане е било, че е сам, че никой около него не е бил способен да го разбере и го подпомогне.

Тази неудовлетвореност на ранновъзрожденската личност от заобикалящата я среда, в която тя е принудена да отстоява целите си, е естествена. И по принцип е вярна и оправдана именно в рамките на този времеви контекст. Подчертавам го, защото тя ни е добре позната и по-категорично, текстово и оценъчно мотивирана от по-младия съвременник на Паисий – поп Стойко Владиславов. В “Житие и страдания” той постъпва по същия начин спрямо обкръжението си в Котел, като вписва и своите основания за владеещата го неудовлетвореност, заради какво се чувства самотен и неразбран. А ние знаем, че това селище е едно от най-будните и просветените тогава.

Точно това психологическо състояние на ранновъзрожденската личност при Паисий, завладян от идеята за написването на “История

славянобългарска”, се проявява спрямо обкръжаващата го монашеска общност и той не съумява да отличи в нея съмишлениците си и да ги обозначи. А те са били около него – както в Хилендар, така и в Зограф, така и по местата на таксидиотските му престои. Част от тях са го разбирали – какъвто е случаят с тогавашния игумен на Зограф, който го е приел и му е създал условия за спокойно писане; също – случаят с поп Стойко в Котел през 1765 г. и др. Но той тях, включително и тези свои ревностни поклонници – не напълно. Затова може би не е достоин, дори с упоменаване на имената им, онези, които са му оказали известна помощ в неговата мисия.

Задачата на предлаганите бележки е скромна и има по-скоро контекстов характер спрямо делото на йеромонах Паисий – да насочи вниманието към личностното му обкръжение, да хвърли светлина върху неговата таксидиотска мисия – как се вписва той с таксидите си по места, какъв е материалният резултат от тези му престои, документиран ли са податки, които да го открояват или противопоставят на останалите – било заради това, че е духовно и книжовно по-издигнат и привилегирован от тях, било, защото вече е автор на написана “История”. Основното ни го предлага ръкописът “Хилендарската кондика от XVIII век”, от която пръв Б. Райков оповести конкретните записи: пет от тях директно заговарящи за проигумен Паисий, и още два – единият, отнасящ се за брат му Лаврентий, а другият – за смъртта на архимандрит Герасим в Сремски Карловци (вж. Нови исторически документи за живота и смъртта на П. Хилендарски, Изв. на НБКМ, 1976, т. 14, с. 25 и сл.). Коментарът му обаче се е ограничил в техните собствени текстови рамки. Заслугата на Б. Райков е безспорна, като се има предвид, че той, малко по-късно, вложи усилия и за отпечатването на Хилендарската кондика от XVIII век – фототипно издание, осъществено през 1998 г.

Една от неизползваните възможности, които Кондиката предлага във връзка с Паисий Хилендарски, е именно контекстът на неговата таксидиотска дейност, личностите от неговото непосредно обкръжение в тази му дейност. Обикновено се приема, че след като е завършил “Историята”, тръгва с единствената цел да я разпространява. Това безспорно е в основата на дълбоко личните му нагласи и цели, но той продължава просто да е един от братството, да е един от многото бивши игумени с йеромонашеска степен в него. Кондиката ни убеждава, че след 1762 г. неговият статус с нищо не се променя, че той все така старателно изпълнява задълженията си на пътуващ изповедник, на монах, който

събира дарения и милостиня, добросъвестно внася своя дял в общата каса на Хилендар. В нито едно от упоменаванията на името му не се говори за интереси в областта на книжнината, не се отбелязва наличието на неговия ръкопис, контактите с книжовници и пр.

От Манастирската кондика разбираме, че през 1755–1760-та, вероятно с прекъсвания, йеромонах Паисий е таксидиот в родната си Самоковска епархия. Под датата 25 януари 1760 г. е отбелязано: “Прииде брат наш проигумен кир Паисий от Самоковска епархия и предаде 340 гроша, и вещи, сребро, злато и църковна утвар за 370 гроша. И първия път, в лето 1755, е предал 500 гроша, и от хаджи Вълчо – 500 гроша”. Едва ли е случайно, че записът предпочита по-общо звучащото и познато от “История славянобългарска” “Самоковска епархия”, а не един от конкретните таксиди на Хилендар, свързан с метох в Самоков, в Банско или Дупница. Тук той вече е наричан “проигумен” – още в първата по време бележка е така отбелязан, а тя е с датата на завръщането му – 25 януари 1760 г. Титлата обаче не е съотнесена към по-предния му престой в Самоковско през 1755-та, което ще рече, че вероятно е игуменуval в промеждутъка 1756–1759 г. Показателно е, че в това отношение рязко изпреварва по-големия си брат Лаврентий, удостоен да игуменува едва през 1761 г. Но това е единственият член на хилендарското братство, за който със сигурност притежаваме авторовите свидетелства, че съдбите им тогава се упоредяват.

ЛАВРЕНТИЙ (ок. 1702 – след 1775 г.). Знае се, че той е не само по-голям брат на Паисий, но и по-рано става част от хилендарската общност. За него се твърди, че е роден около 1702 г., без да е използвана необичайната разлика в годините, за да се постави въпроса за какъв вид родство става дума. Логичният му отговор би трябвало да бъде, че са от една майка, но от два брака (“брата моего едино матери родного и старейшого мене”). Напомням в тази насока познатия факт от послеслова на “История славянобългарска”, защото може би той е в основата на уклончивото признание на Паисий, че като свое родно място сочи общо “Самоковска епархия”, тъй като родовия му корен, както отбелязах, вероятно е в едно от нейните селища, а раждането му – в друго.

Търпи уточнения и трайно насадилото се твърдение, че “последните сведения за Лаврентий са от 1765 г.”. Контрааргументите засега са два. Първия ни го предоставя Хилендарската кондика от XVIII век. В нея е отбелязано, че през 1766 г. “от София се завръща проигумен Лаврентий и донася 480 гроша и вещи за 520 гроша, или общо 1000 гро-

ша”. Може да се предположи, че негов помощник е монах Прохор, за когото на същото място е отбелязано, че донася милостиня за манастира. Второто свидетелство е свързано с факта, че през зимата на 1775 г., когато котленецът поп Стойко и арменецът Микаеле Себастаци ползват ръкописите на Хилендар, те, според изричното признание в писмо на чужденеца, са добросъвестно обслужени от проигумен Лаврентий. Това ще рече, че поп Стойко – първият преписвач на “История славянобългарска” (1765 г.), идвайки в Хилендар през 1774–1775 г., не заварва жив нейния автор, но се среща и общува с неговия брат Лаврентий. Очевидно предишното запознанство с Паисий е улеснило задачата му в Хилендар. Ето твърденията на арменския мисионер, които без съмнение се отнасят за занимаващата ни личност:

“На 2 март 1775 г. пристигнах в Атон, за да се запозная по-подробно и да опиша намиращите се в прочутия български манастир няколко арменски ръкописа... Ръкописите, които ме интересуваха, се пазеха от проигумена Лаврентиос. Като чу за моята мисия, веднага се зае да ми помогне... След като намери и отдели исканите от мен ръкописи, двамата влязохме в друго съседно помещение. Тук заварих млад и доста любознателен български свещеник. Лаврентиос ме представи на младия духовник, който се казваше Стайко Владисла от село Котла, което е в Румелия и високо в планината Балкан. И той като мене бе дошъл да се рови в книгите на Лаврентиос. Проигуменът, който задоволително знаеше арменски, ме помоли, след като прегледам петте арменски ръкописа, да ги опиша, да си избира два от тях за подарък на манастира и книгохранилището на остров Сен Лазар във Венеция и да разкажа за съдържането им на моя духовен брат” (вж. Арменски пътеписи за Балканите, 1984, с. 61).

В редица от изследванията се акцентува на факта, че по времето, когато Паисий пише “Историята”, игумен на Хилендар е неговият брат йером. Лаврентий. Откриваме го и у проф. Йордан Иванов: “Паисий, било като брат на едного от видните монаси на манастира, било като един от най-будните калугери хилендарски...” (вж. Увода към “История славянобългарска”, 1914, с. 23; също – “Ново известие за Паисиевия брат Лаврентий”, в. “Мир”, 1934 г.). Твърдението му ни озадачава, след като от него знаем, че да си “игумен” – а няма тогава в Хилендар такава длъжност – значи за дадена година да си един от избираемите за този кратък отрязък от време трима епитропи. Всъщност само по себе си

това не е показател за изключителни качества и авторитет и всеки от йеромонасите, от “старците”, минава по този ред.

Самата Манастирска кондика от XVIII век, така както е фототипно публикувана в наше време, не предлага свидетелства за открояващото се присъствие и заслуги на Лаврентий. Изключим ли престоя му като таксидиот в София (1766 г.), в нея няма друг запис, в който да се среща неговото име. Вероятно епитропството му – заради избухналите дрязги и големия дълг – обхваща кратък период от края на 1761 и началото на 1762-ра, без да е оставило видими следи в живота на манастира. Привличам тези факти, за да се разбере, че по-големият брат Лаврентий не играе никаква особена роля в съдбата на Паисий, още повече – за написването на “История славянобългарска”.

През пролетта на следващата 1761 г. проигумен Паисий ще осъществи пътуване до Сремски Карловци, където ще трябва да се погрижи за имуществото на починалия там член на Хилендарското братство архимандрит Герасим. По този повод той оставя един от малкото си автографи, както и признание за прочита на непознати извори за българското минало като “История на южните славяни” от Мавро Орбини, обогатили личния му труд “История славянобългарска”. В “Послеловието” към нея той отбелязва като важен за него само този резултат от пътуването (“в Немска земля повече с това намерение ходих. Там намерих Маврубировата история за сърбите и българите...”), а не официалният – уреденото наследство на архим. Герасим, уреденият договор за наем на хилендарския имот, срещите с тамошни духовници и книжовници като архим. Й. Раич.

Всъщност Паисий се заема с идеята за история в края на 50-те и завършва съчинението си в началото на 60-те години – според собствените му думи, време на големи неизплатени дългове на Хилендар към турската власт и на особено напрегнат конфликт между българи и сърби за доминиращо присъствие в манастира: “В това време Хилендар даваше данък на турците три хиляди гроша и беше задлъжнял 27 хиляди гроша. И имаше голям смут и несъгласие между братята”. Свидетелството му за ситуацията е пределно лаконично. Нищо друго в текста – освен категоричния жест “Затова не можах да изгърпя това в Хилендар, излязох и дойдох в Изограф...” – не говори за създалата се натегната атмосфера. По-красноречив е неговият съвременник Доситей Обрадович, посетил почти по същото време, през 1764–1765 г., Света гора: “Намирам няколко сърби в Хилендар, които от веки веков се инатят с

българите и не могат да се погодят чий е Хилендар. Моят добър и любим Теодосий Карловчанин и той се също така инаги. Тук прекарах есента и зимата, а през пролетта поех отново по море...”. Цитатът е от “Живот и приключения Доситея Обрадовича” и ни въвежда в конфликта между българи и сърби, сред които е и негов близък, вероятно от престоя на Обрадович в Сремски Карловци.

Напомням известното на изследвачите твърдение на сръбския книжовник, за да изразя убеждението си, че Паисий е бил безспорно активна страна в този конфликт. Доказва го не само патосът на историографския му труд, а и две-три конкретни негови постъпки. Най-категоричната, разбира се, е напускането на манастира. А тя, по всичко изглежда е продиктувана от факта, че след Лаврентий временната игуменска длъжност е заета от монах, представящ противната страна.

ЙЕРОМОНАХ ТИМОТЕЙ (неизв.). Ако се вгледаме в състава на монашеската общност и в откъслечните документи, трябва да ни направи впечатление фигурата на този хилендарец. В края на 50-те години той пребивава в Сремски Карловци може би като приближен на архим. Герасим. Дошлият там през м. май 1761 г. Паисий със задачата да прибере имуществото на починалия Герасим, включва в съставения документ пасаж, който подсказва, че сред вещите са описани и “хрисовули”, принадлежащи на Хилендар, взети преди време нелегално от манастира и донесени тайно в Карловци именно от този Тимотей. Ето въпросния фрагмент от документа: “Към това от йеромонах Тимотей Хилендарец без ведомост от манастирското братство и Настоятеля изнесените няколко хрисовула, както следват: първо – Завета на св. Сава архиепископа, второ – от Болайца, що е дал крал Лазар село и виноград, трето – Хрисовул дубровнишки, четвърто – село цар Стефана за Кометица, пето – от св. Стефан за село Болайца, шесто – Писмо от букурещкия Принц за милостиня...”.

Случаят съдържа известен криминален момент, който е в определена връзка с конфликта между сърби и българи на тема “чий е Хилендар”. Излиза, че тайно, без официално разрешение и съгласие на братството и началството, йером. Тимотей отнася някои “хрисовули”, свързани с миналото на Хилендар в Сремски Карловци. Това е могло да стане през октомври 1758 г., когато пребивавалият месец и половина в манастира Йован Раич го напуска на път за Карловци. Проф. Йордан Иванов отбелязва, че с него тръгва и “стария игумен Герасим”, както и “неколцина други хилендарци”. Единият от тях трябва да е бил Тимотей

с “хрисовулите”. Но защо те са останали сред вещите на архим. Герасим (а не в архива на Раич) и чрез наследството му през 1761 г., по настояването на манастирския пратеник Паисий са се върнали отново в Хилендар, няма откъде да узнаем. Както нелегалното изнасяне на тези документи от Хилендар в Сремски Карловци, така и тяхното задържане сред вещите на тамошния хилендарски таксидиот архим. Герасим, а и връщането им отново в Светата обител – всичко това е част от конфликта “чий е Хилендар?”.

Подозирам, че същият този йером. Тимотей в началото на 60-те години (може би след Лаврентий?...), поема игуменската длъжност в Хилендар; че той е един от братята, които създават атмосферата на негърпимост около работата на Паисий над ръкописа на “История славянобългарска”, че с действията си на игумен го принуждава да напусне манастира и да се пресели временно в Зограф... Защото следващото, стигнало до нас свидетелство за занимаващия ни духовник вече го титулува “проигумен Тимотей”, завърнал се през 1766 г. от таксид като хилендарски пратеник в Немско с милостиня на обща стойност 1000 гроша. Възможно е наскоро след това да е починал, тъй като името в “Кондиката” вече се свързва с друга личност от братството.

Така узнаваме по нещо за двама от монасите, съвременници на Паисий – проигумен Тимотей и споменатият от Обрадович йером. Теодосий, – които са общували с него, но като прогивници във видимо задълбочилия се конфликт между българите и сръбите монаси. Манастирската кондика от XVIII век не предлага достатъчно данни да се идентифицира приятелят на Обрадович с името Теодосий. Освен ако става дума за родения в гр. Враца, Теодосий който вече като “проигумен” според “Кондиката” е изпълнявал таксидиотски мисии през 80–90-те години в Щипско и Струмишко.

Попадайки в Карловци сред една такава деликатна среда, самият той въвличен в разпратата между български и сръбски монаси на хилендарска земя, Паисий едва ли се е чувствал комфортно в общуванията си с тукашната религиозна общност и едва ли е споделял с някого от нейните представители истинските цели на книжовните си занимания в тамошните библиотеки. В противен случай би било нормално още съпроводителният текст да съдържа молба за улесняването му и в тази насока. А такъв момент липсва. Ето защо по-вероятно е срещите му както с архиепископ Павел Ненадович, така и с епископ Партений Павлов, с архим. Йован Раич да са протичали официално, без в общуването

да е ставало дума за неговите интимни намерения и идеи като автор на бъдещата „История славянобългарска”. Разбра се, че тези духовници, макар и да живеят в далечния от Атон град Сремски Карловци, изповядват различно от Паисиевото гледище по въпроса „чий е Хилендар”...

Така създамата се ситуация преплита името на отец Паисий със съдбата на двама от хилендарците – починалия архим. Герасим и предлагания от Карловецката архиепископия манастирски пратеник за приемане на наследството му йеромонах Исай. Естествено е, като част от неговото обкръжение, те също да представляват интерес за нас.

ГЕРАСИМ (неизв. – 20 ян. 1761 г.). Според Хилендарката кондика „поп Герасим” през 1717 г. е пратеник в „Сръбската земя”. Документирано е негово завръщане в Хилендар през 1721 г. и предадените 500 гроша. На следващата 1722 г. отново се отправя на таксид в Дубровник. Оказва се според Манастирската кондика, че на 20 март 1741 г. „отец архимандрит Герасим и Софроний” с внушителен брой от свети мощи заминават на таксид, без да е указано точно къде, но вероятно за далечни земи. Името на архим. Герасим се споменава и по-късно – през април 1747 г., когато заедно с поп Силвестър се отправят, вероятно отново за „Сръбската земя”, с предоставените им свети мощи, позлатен кръст и епатрахил.

За родното място и за мирското име на Герасим липсват данни. Архимандрит и игумен е на Хилендар през 50-те години на XVIII в. Очевидно е бил в контакти с историка архим. Йован Раич, както и с автора на нашата „История славянобългарска”. Изпълнява многократно таксидиотска мисия в Сремски Карловци, където и умира през м. януари 1761 г. В Манастирската кондика смъртта на архим. Герасим е отбелязана доста обстоятелствено, което е отново знак за авторитета му. Именно във връзка с нея йером. Паисий предприема пътуването до Сремски Карловци с препоръката и пълномощията на хилендарските старци. Тогава той прекарва там няколко месеца, урежда наследството на архим. Герасим, сключва договор за даване под наем на хилендарския метох, но и обогатява много познанията си за миналото. Разписките за полученото наследство и за отдадената под наем къща ни предлагат едни от малкото автографи на автора на „История славянобългарска”.

ИСАЙ (неизв.). Още в началото на XVIII в. срещахме хилендарец с името Исай – през 1708 г. той е споменат като игумен, за май 1710 г. в Манастирската кондика четем: „Да се знае, даде проигумен Исай гроша 50...”. Следващото по време упоменаване на духовник с името Исай

е от 1719 г. и е възможно да става дума за друга личност, тъй като то гласи: ”Прииде честнейший г-н екзарх Исаия в сей светий монастыр наш Хилендар жителствовати и приложи у светую церков за свой вечен помен един фелон, патрахил, един пояс с три пафти...”

През 30–40-те години на XVIII в. именно този духовник Исая вероятно се включва в таксидиотски мисии, за които не разполагаме със свидетелства. Познато ни е само едно от Манастирската кондика (“по нашему путнику хаджи Йсаия”), което го свързва с престой в гр. Видин през 1741 г. За известно време е изпълнявал и епитропска длъжност. Вече от края на 50-те години той е наричан “проигумен Исая”.

В документа от Карловецката митрополия, известяващ Хилендар за смъртта на архим. Герасим, е изразено желанието именно проигумен Исая да бъде манастирският пратеник, който да дойде в Сремски Карловци и да уреди имуществото на починалия хилендарец. Фактът ни кара да направим категоричния извод, че той е познато лице за Карловецката митрополия. А това отвежда към някои от следните предположения – че е възможно “честнейший г-н екзарх Исаия” да е дошъл оттам през 1719 г. в Хилендар, че има вероятно сръбски произход, че има предишни престои в Сремски Карловци и пр. Знае се, че тази мисия обаче е възложена на Паисий, като е посочена обективната причина за неизпълнението на отправената от Карловци молба това да бъде духовник Исая. Ето част от съпроводителното писмо с датата 14 март 1761 г.: “Прочее тъй като се разпореда да изберем честнейшия проигумен и во Христе наш брат кир Паисия и испращаме с него достоверното наше писание, понеже вие сте посочили проигумен Исаия, но той отсъства вече цяла година заради подобна мисия в Далмация”.

И наистина в Манастирската кондика е записано, че “отец проигумен Исая” по това време е бил на таксид в Далмация. Завръща се едва на 23 септември 1761 г., предавайки оставеното от починалия там монах Михаил. Същевременно е казано, че донася приход от Дубровник – 56 цекина, че събрал даренията от манастирските кутии в Сараево. През следващите години името му не се среща в Кондиката.

ДАНАИЛ ХИЛЕНДАРСКИ (неизв.). Съпроводителното писмо, с което Паисий тръгва през м. март 1761 г. за Сремски Карловци, е подписано от внушителен брой хилендарци, сред които на първо място е “Данаил Скевофилакса Хилендарский”, а останалите са: Николай (на гръцки), Гавриил проигумен, Никодим проигумен, Симеон проигумен, Силвестрия проигумен, Висарион проигумен (на гръцки), Пахомия

монах старец, Захария клисар. Писмото, съвсем предвидливо, завършва с твърдението "...во светей и священней обители и великей Лавре Сербскей Хилендаре, 14 марта 1761". А и в подписания от сръбския архиеп. Павел Ненадович обратно насочен документ се казва: "...нашего Манастира Хилендара". Тъй като е предпочетен сред други, трябва да приемем, че в лицето на тези хилендарци пратеникът Паисий има своите поддържници и съмишленици, които са отчели и възможността да работи в тамошната библиотека за обогатяването на ръкописа си.

Личността, която в някаква степен наистина е била близка с Паисий, на pewno е тогавашният скевофилакс Даниил. На случая обръща внимание още проф. Йордан Иванов, определяйки го като "старозагорец, познат със свои книжовни трудове и със своя животопис на Кирила и Методия на гръцки език". Всъщност през втората половина на XVIII в. хилендарското братство включва двама монаси с името Данаил. Единият, по-възрастният, излиза, че е родом от Стара Загора, а другият, наричан и "Даниил Герасимов" (т.е. наставник му е проигумен Герасим), вероятно е от Казанлък, като и двамата са сред активната част на таксидиотското съсловие. В книгата си "Таксидиотство и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX век" така и не успях строго да разгранича фактите на тяхната дейност.

Но близостта и единомислието на автора на "История славянобългарска" вероятно ни насочва към по-възрастния от тях. Доказателство е не само случаят с лицето, което трябва да отпътува до Карловици, не и решителната намеса на скевофилакс Данаил това да бъде Паисий. На косвени свидетелства в тази насока попадаме и във връзка с времето, прекарано от нашия летописец в "Зограф". В Епархиалния поменик на това българско религиозно средище, издаден от М. Ковачев, в частта "Манастирей различных йеромонахи", още на началната ѝ страница, срещаме записа "Паисия – Хилендар". Освен личното признание в епилога на "Историята", това може би е единственият факт, документирал неговото временно пребиваване тук. Малко по-нататък в поредицата от имена отново е отбелязан, но в следния вид: "Паисий. Данаил – Хилендар". При техните имена, обозначени със знака за заедност, липсва годината на вписване в поменика, но под тях първата упомената е във връзка с йеромонах Доротей от манастира "Дионисинат" и тя е 1773-та, т.е. съвместното посещение на хилендарците Паисий и Данаил в Зограф е станало преди тази дата.

Паисий започва да пише „Историята” на своя народ в Хилендар, по-късно, неизвестно кога, се премества в Зограф, където я завършва през 1762 г., отново без да е отбелязано кога точно става това. Дали веднага след написването ѝ, или малко по-късно, но по всичко изглежда твърде скоро, се завръща в родния си манастир и се включва в неговия обичаен ритъм. В този смисъл може да се каже, че той няма “биография” с името Паисий Зографски, или поне никъде, включително и по преписите на “Историята”, не срещаме подобна формула. Именно в Хилендар продължава подвижническия си живот – вече във връзка не само с таксидиотски задачи, но и с усилията за разпространение на историографския си труд, намерил изключителен прием сред неговите съвременници. Логично е да се приеме, че Хилендарската кондика от 60–70-те години на XVIII век съдържа няколко свидетелства, които се отнасят не за друг духовник с името Паисий, а именно за него.

За съжаление, по непонятни за нас причини, в “Кондиката” не е документирано пътуването на Паисий и престоят му в гр. Котел през зимата на 1764–1765 г., както и срещата му с поп Стойко Владиславов, заел се с преписа на “История славянобългарска”. За този район е вписан таксидиотски престой на Паисий само в Сливен и то през следващата година. Тук засега са възможни само известни съображения, без да налагаме категорични изводи. Защото наистина впечатлява фактът, че Котел – едно от най-будните селища през XVIII–XIX в., остава встрани от таксидиотската практика на Хилендар, Зограф и Рилския манастир. Неубедителни са усилията на краеведа Данаил Константинов в книгата му “Жеравна в миналото и до днешно време” (1948) да заложи на твърдението, че тогава Котел стои на втори план и център на района е Жеравна.

От своя страна изследванията за Котел не говорят за метоси на някой от тези манастири, както свидетелства поселищните характеристики на близките Сливен и Жеравна. За такъв представителен документ като “Хилендарската кондика от XVIII век” също може да се каже, че на фона на упоменаванията на много по-скромни като духовно-религиозен потенциал селища липсва името Котел. Ако трябва да бъда изчерпателен, в Кондиката са налице само две отметки на Котел за целия XVIII век. Но и те не показват селището като средище на хилендарско присъствие. Първата е запис от м. юни 1789 година и документира посвещаване в монашество на котленец: “Прииде дядо Райно от село Котел и общи ся в манастир жити с нами. И предаде от свой труд 300 гроша

за свое успокоение в манастир”. Вторият запис е от 9 ноември 1784 година и гласи: “Приидоша наши братя проигумени кир Сава и кир Макарий от Котел и от Жеравна и придадоша таксид сухи аспри 6500 гроша”.

На пръв поглед така очерталата се картина на връзката Котел–Хилендар рязко противоречи на често цитираното свидетелство на Г. С. Раковски, според което родния му град е твърдина на тази Светогорска обител: “Свидетелство за това е защо в него време някой си от по-достопочитаемите старци дошъл е в село Котел, проведен от манастир Хилендар като български таксидиот да теши неговите единродни и да им вдъхне тоя спасителен дух, както е и успял, и в негово си за Хилендар от Котел отлучение завел е с него си три юноши българи за тая спасителна цел и едного юноша от Катунница, село близо до Жеравна и Котел... И след време, като са ги образovali и изучили на славянобългарски наш език и дух, изпратили са ги по разни места в България за тая спасителна цел, що казахме горе” (вж. Съчинения, 1983, т. 2, с. 10).

Това твърдение на Раковски изцяло се покрива с истината, но във втората си част. То ни отправя към такива личности на Хилендар, сред които най-ярко изявилият се е архим. Неофит Бозвели и също така заслужилите с изповедническата си дейност по места йером. Евтимий, йером. Серапион и отец Кирил (вж. Ив. Радев, кн. “Таксидиоти и таксидиотство по българските земи”, 1996 г.). За съжаление авторът не отбелязва наличието на метох, както и името на духовника хилендарец, пребивавал в Котел, и годината, в която е предприета тази акция. Преди него и Софроний в “Житието” си, и Жендо Вичов в “Летописа” си не говорят за намиращ се тук постоянен пристан (сграда) на Хилендар. А свидетелства от този род за близките на Котел Жеравна и Сливен съществуват... Остава в сила предположението, че както Паисий през януари 1765-та, така и неизвестният ни по име хилендарски таксидиот, оказал се тук съвсем в края на XVIII или в една от първите години на XIX век, са прихождали от Жеравненския метох, или са пътуващи изповедници, намирали временен пристан в Котел.

Именно през Котел минава йеромонах Паисий – дали като пътуващ таксидиот, или като отседнал в метосите на светата си обител, намиращи се в Жеравна, в Сливен – за да даде възможност на тукашния поп Стойко Владиславов да препише “История славянобългарска”. Без да навлиза в подробностите, Божидар Райков приема, че това е станало

по време на документирания в “Кондиката” таксид на проигумен кир Паисий в Сливен през 1766 г.: “Явно е, че това пътуване е свързано с неговото известно посещение в Котел през 1765 година” (вж. Нови исторически документи за живота и смъртта на Паисий Хилендарски, Изв. на НБКМ, 1976, т. 14, с. 28). Липсват свидетелства, че това отговаря точно и със сигурност на истината. Преписът на “История славянобългарска” от поп Стойко е от м. януари 1765 г. и е възможно да е резултат от по-предишен, останал недокументиран в “Кондиката”, престой на автора. Другият вариант е предположението за по-продължителна таксидиотска мисия на Паисий в този район, обхванала времето от края на 1764-та, 1765-та и 1766 година. В такъв случай възниква въпросът защо записите в Кондиката не отразяват някакво негово междинно завръщане в Хилендар със събраната милостиня.

Любопитното и озадачаващото в таксида на йером. Паисий в Сливен е, че все през същата 1766 г. от там се връща и друг хилендарски изповедник – йером. Софроний, без да се подразбира дали са били заедно, или в различни месеци от годината. В опита си за реконструкция на картината на Паисиевото таксидиотстване ще привлече свидетелствата, както ги откриваме в Кондиката. Изнесена по-напред в ръкописа, на стр. 75-Б, е вестта за престоя на Паисий в Сливен: “1766. Прииде проигумен Паисий от Сливен и принесе пут само аспри 436 гроша и вещи 524 гроша. Стало сума 1000 гроша”. След десетина страници, на л. 85-Б, и то под записа за таксида на Паисий вече в Солун през 1772 г., четем: “Лето 1766. Тако и брат Софрония от Сливен что пришел, предал вещи 250 гроша. Скевофилаку Герасиму дал от Кала Мария 200 гроша, и паки сквевофилаку Стефану 50 гроша – и стало сума всего 500 гроша...”.

СОФРОНИЙ (неизв.). Фактите удостоверяват, че това е един от хилендарците, директно общували с автора на “История славянобългарска”, макар той да е от едно по-предно поколение духовници. Първото свидетелство в Манастирската кондика за негова таксидиотска мисия, още като млад монах, е с датата 20 март 1741 г.: “Архимандрит отец Герасим заедно със Софроний се отправя на път...”. Не е указано мястото на таксида, но по всяка вероятност става дума за северозападните покрайнини, тъй като затам обикновено пътува авторитетният вече архим. Герасим, на когото в случая Софроний е синодия.

През 1763 г. йеромонах Софроний е таксидиот в Босна и, завръщайки се оттам на 24 юни, донася 1000 аспри. Следващата мисия на

йеромонах Софроний като изповедник го събира в Сливен с Паисий, откъдето той се връща, предоставяйки вещи и пари на обща стойност 500 гроша. Заради внесената сума и заслугите му манастирската управа взема решение да го удостои за “съборен старец”. Записът в Кондиката гласи: “Заради това съборът го избира за съборен старец, който да бъде почитан от всички”. Вероятно след това “съборният старец” Софроний заминава на таксид в Копривщица. Преди да тръгне, прави необичаен подарък на манастира – “предаде своите биволи парадощ (подарък)”. Документирано е, че в Копривщица пребивава и по-късно, в 1781 г., с помощник “дякон Гавраил” – всеки от тях през тази година е приемал пътувания до манастира, за да донесе събраните дарения.

Преди 1782 г., вече на солидна възраст, йеромонах Софроний се прибира в Хилендар. И може би под влиянието на вече починалия Паисий се отдава на книжовна дейност. Доказва го оповестеният от проф. Йордан Иванов “Хилендарски писмовник” – ръкопис от 1782 г.: “Писмовникът е много ценен за историята на Хилендар, който през 18 век се поддържал току-речи изключително от български поклонници и помощи. Всички благодарителни писма в писмовника са отправени, ако и за образец, все до български области и градове, и нито едно до сръбски краища: Ловеч, Пазарджик, Копривщица, София, Ески Загра, Ихтиман и др.” (вж. Български старини из Македония, 1970, фототип. изд., с. 488). Така е и според преобладаващите данни в Кондиката за XVIII в. С изразените си пристрастия в “Писмовника” авторът йером. Софроний просто ни подсказва, че у него проговаря чувството за национална принадлежност. Ако ръкописът беше оставен от йером. Тимотей или Обрадовичовият приятел Теодосий – картината щеше да е по-друга.

Бележките за таксидиотското обкръжение на йером. Паисий предполагат и справка за монасите хилендарци – негови съвременници, проявили отношението си към личността му, интереса си към “История славянобългарска”, опитите им да бъде преписвана и разпространявана. Тази задача днес едва ли е по силите на някого. Но може би тук е мястото да се открият още няколко духовници от хилендарското братство, в чиято биография се вписва не толкова ефектът от контактите със самия автор, колкото от общуването с текста. За тогавашната ситуация това е естествено (вж. Ив. Радев, “Българската литература на XIX век – от анонимност към авторство”, 2002 г.). Ето защо те не отбелязват нищо за срещите си с автора, не оставят спомени за таксидиотското му преби-

ваване в Котел или Сливен, но документират “срещата” си с написаната от него “История славянобългарска”.

МАКАРИЙ (неизв.). Вероятно той е сред по-младите съвременници на йером. Паисий. Предполага се, че се е откроявал със своите организаторски качества и начетеност. За това съдим от факта, че до 1765 г. той вече е изпълнявал игуменската длъжност, че са му възлагани отговорни таксидиотски мисии в Русия, в пределите на Австрийската империя. Това са моменти от биографията му, преди да изрази отношението си към “История славянобългарска”. Намираме ги застъпени в Манастирската кондика. Според първата вест “пречестния отец игумен кир Макарий” и неговият ученик, съборният старец Атанасий, на 29 август 1767 г. се завръщат от тригодишен таксид в Русия. Със себе си донасят пари, книги и одежди на стойност 5508 гроша. Вторият запис гласи, че през 1772 г., без да е посочен месец и дата, “отец проигумен кир Макарий и съборен старец кир Атанасий” са били манастирски пратеници в Цесария и при завръщането си предоставят милостиня от 300 маджарски дуката, сребърен пояс и два броя от кн. “Правила на сръбските светци”. През същата тази 1772 г. проигумен Макарий свързва името си с т. н. Жеравненски препис на Паисиевата “История”, върху който оставя изключително интересната приписка: “Аз, Макарие йеромонах хилендарски, прочитях ету историю и разумех, что е писано в нея, и вие потрудете се, братия, да прочетете да ви буди на ползу, болгаром похвала, а на пакост греком. Прочетох сия история и много полза намерих за болгари ... 1772, май, 18 ден”.

Наименоването на преписите не следва строго формулиран принцип – едни са по място на създаване, други – въз основа на техен първи или известен притежател, трети – по място на откриване. Преписът, в който Макарий оставя оценката си, е от последния тип и това подвежда някои от авторите. Проф. Б. Ст. Ангелов малко пренебрежително я третира като случайна анонимна “читателска бележка” (вж. кн. Паисий Хилендарски, С., 1985, с. 49). От друга страна, в следващите редове на книгата си, точно въз основа на тази непълно предадена “бележка”, изследвачът заключава: “Жеравненският препис на “История славянобългарска” е между най-ранните нейни преписи – писан е не по-късно от първите месеци на 1772 г. (в него има бележка от 18 май 1772 г., оставена от йеромонах Макарий, който чел книгата в Света гора, Хилендарския манастир), а можем да предположим дори, че е писана през 1771 г.” (пак там).

Логично е да предположим, че току-що завърнал се от Цесария (Австрия), проигумен Макарий няма как веднага да тръгне на таксид в Жеравна, така че през м. май същата година да е там и да остави летописната бележка. Прочитът на Паисиевата “История” той прави в самия Хилендар, където вероятно е осъществен и ръкописът, без да знаем точната му година и името на преписвача. Авторът засега продължава да е анонимен и твърдението на краеведа Д. Константинов, че това е “поп Йовчо” от Жеравна, така и остава неподкрепено. Колкото до времето на създаването му в Светата обител – това трябва да е или край на 60-те, или 1770–1771 г., тъй като “бележката” на Макарий е първонанесената... Понеже следващите “приписки” са вече от самата Жеравна (поп Георги), от Котел (Велико йерей) от декември 1776 г. насам, се оказва, че в промеждутъка от 1772–1776-та някой от хилендарските пратеници да го е донесъл в този край. Това би могъл да бъде и самият йеромонах проигумен Макарий – негови прояви свидетелстват, че той е с доказани книжовни интереси – но Манастирската кондика не съдържа пряк запис за пребиваването му през тези години в Жеравна... Тя обаче със сигурност доказва, че това е станало малко по-късно: “1784, ноемврия 9 ден. Приидоша наши братя проигумени кир Сава и кир Макарий от Котел и от Жеравна, и придадоша таксид сухи аспри 6500 ... и във вещи 3010 гроша, от вишеречените аспри прихващаме 500 гроша за Стоян, щото е бил сос них на таксидо и бивает вся сума девет хиляди и петстотин и десет гроша”. Донесените от Макарий и Сава в Хилендар солидни средства подсказват, че престоят им е бил продължителен и че те са се радвали на добър прием в Жеравна и Котел.

От личните свидетелства на Макарий разбираме, че няколко години след това той пребивава като таксидиот на манастира в Свищов. Към ръкописна “Антология”, вероятно негова собственост, четем: “1790. Макария йеромонах, хилендарски псалт, да се знай кога доходх на таксид у Свищов 1786, месеца юлия 23.” Междувременно в кондиката започва да се среща и друг, по-млад монах със същото име. И е трудно да се прецени кой от тях пребивава в Пазарджик и Панагюрище в началото на XIX в.

Последната вест за проигумен Макарий ни предлага проф. Й. Иванов в кн. “Български старини из Македония” (1970, с. 273) чрез възпроизвеждане на текст, посветен на зографисан храм в Хилендар: “... изобрази се украшение храма сего епитропствующую проигумену кир Макарию в лето от рождества 1810, августа первый ден”. В лето-

писна бележка към вече споменатата “Антология” четем: “На 1821 положихом сию антологию в соборную церков хилендарскую за спомен покойнаго Макария проигумена хилендарца...” (вж. Д. Богданович, Каталог на кирилските ръкописи в манастира Хилендар, с. 132-133).

СЕРАФИМ (неизв.). Посочен е като таксидиот в Жеравна през 70-те години на XVIII в., без да е упомената точната година на престоя му там. Един от следващите таксиди на йеромонах Серафим, който не е вписан в Манастирската кондика, е в гр. Сливен. За това свидетелства цитираната още от Раковски (1860 г.) приписка към Жеравненския препис на Паисиевата “История”: “Аз Серафим прочитях сия история у Сливен в лето от Христа 1794 и много полза намерих за болгари”. От тази “бележка” разбираме, че преписът на “История славянобългарска” е бил на разположение на хилендарските метоси в този край. Затова, освен в Жеравна и Котел, той се е оказал и в Сливен. В ръкописна „Ирмология” от XVIII в., съхранявана в Хилендар, йеромонах Серафим е упоменат, заедно с отец Теофан – вероятно негов синодия, като завърнали се в манастира от Сливен през 1794 г. (вж. Д. Богданович, Каталог..., с. 210).

ТЕОФАН (неизв.). Според цитираната ръкописна “Ирмология”, съхранявана в Хилендар, йеромонах Теофан и Серафим са таксидиоти в Сливен и се завръщат в манастира през 1794 г. (вж. Д. Богданович, Каталог..., с. 210). Като имаме предвид приписката на йером. Серафим към Жеравненския препис, трябва да предположим, че Паисиевата “История” е станала достояние и на този по-млад хилендарец. В Манастирската кондика е документирано, че “поп Теофан” изпълнява таксидиотска мисия във Влахия (1776 г.). През 1783 г. го виждаме заедно с проигумен Мартирий в Копривщица. В „епархиалния поменик” на Зограф е отбелязано, че през 1802 г. посещава Зографската обител. Покъсно, през 1803–1804 г., той е таксидиот във Враца. В писмо от 1806 г. до тукашния първенец х. Тошо Ценов споделя: “И не можемо, кир хаджи, забораваи вашу любов, ще есте имали ко мне. И Господ да не забораваи вас и тука, и на втором пришествие от деснаго на отца”. Вероятно след завръщането си от Врачанско Теофан е избран на игуменска длъжност.

С по-скромни възможности за обговаряне е стигналото до нас свидетелство от Кондиката за следващата по време таксидиотска мисия на йеромонах Паисий. То гласи: “Лето господне 1770. Прииде отец проигумен кир Паисий от Куч и предаде трем скевофилаком Висариону,

Герасиму и настоящему Стефану само аспри от проскинтия (т.е. милостиня) и от себе си сумата 1150 гроша, от ниви, лозя и сребро – 400 гроша, стало сума всего, свише писанним 1550 гроша”.

Този запис предполага само известен коментар. Както предходните, така и той очевидно се отнася за автора на “История славянобългарска”. Неизяснен е въпросът за кое селище, тогава назовавано Куч, става дума. Бож. Райков признава, че то “трудно се подава на отъждествяване” и предполага, че това е село Кучос в района на Серес в сегашна Гърция (вж. цит. статия в Изв. на НБКМ, т.14, с. 29). Не разполагаме с данни за състоянието и големината на това селище през XVIII век, но от неколкократните му упоменавания в Хилендарската кондика във връзка с таксидиотски мисии, наличието там на манастирски лозя и ниви, следва, че в него има метохи и то поддържа активни отношения с Хилендарската обител. Подобен статут имат обикновено селища от градски тип. Така може да си обясним и събраната солидна сума, освен ако тя не се свързва с по-продължителен престой на Паисий в Куч, обхващащ времето след завръщането му от Сливенския таксид, т.е. годините 1766–1770. Косвена подкрепа на това предположение е споменаването не само на тогавашния ковчежник Стефан, но и на двама от бившите ковчежници – Висарион и Герасим. Пътем ще отбележа, че подобна голяма сума над 1000 гроша според практиката на Хилендар обикновено е основание предоставилият я духовник да бъде удостоен с титлата Съборен старец. Може би заради възрастта си Паисий не я получава – тогава той е едва на 44 години...

За друг пункт в таксидиотската дейност на Паисий е свидетелството от 1772 г.: “Лето Господне 1772. Прииде отец проигумен кир Паисий от Солун и предаде пута 800 гроша и вещи за 200 гроша – сума всего 1000 гроша”. И тук прави впечатление солидната сума, която той обикновено донася в манастира, която и този път отговаря на изискваната за удостояване с титлата “съборен старец”. Изводът е, че Паисий добросъвестно и отговорно изпълнява задълженията си на изповедник.

Логично е да се запитаме защо в Солунско не откриваме следи от “История славянобългарска”? Повече от сигурно е, че новодошлият пратеник на Хилендар е носил със себе си неин препис, че се е опитал да го предложи на околните, “за да прочетат и да знаят ... за своя род”. Като истински сърцевед и познавач на народната душа, той, агитаторът, обаче се е уверил, че на Солун му е “рано” да се пробуди, че засега “солуняни” подкрепят само “християнската вяра” и дават щедра милос-

тиния на хилендареца изповедник, а за “българската вяра” малко по-късно друг ще трябва да им говори...

С личността на проигумен Паисий – автор на “История славянобългарска”, свързваме и едно, оказало се последно, отбелязване на името му в Манастирската кондика. То е от 1773 г., без месец и дата: “Прииде отец Антим от Ампелино след смъртта на проигумена Паисий и предаде нам готови аспри, грошове и прочия вещи – 460”.

АНТИМ (неизв. – ок. 1791 г.). За този член на хилендарското братство разполагаме с неопровержими свидетелства, че е бил близък на проигумен Паисий, че ги свързва съвместна таксидиотска дейност. Възможно е да са връстници, но по-скоро – Антим да е по-младият. Затова е логично да приемем, че той е бил заедно с Паисий в Ампелино като негов помощник и е един от последните, който е общувал с него и е присъствал на погребението му. Той се оказва и неговият приемник в таксидиотската мисия на Хилендар за Ампелино. Това са основанията да го видим като част от таксидиотското обкръжение на йером. Паисий, да възстановим неговия портрет.

В Манастирската кондика, без точна дата, но в страници, които отразяват картината на 60-те години на XVIII в. (1762 г.), са вписани резултатите от таксидиотската дейност на отец Антим, но името на селището в началото не е посочено. Следващите две позиции подсказват, че става дума за престои в гр. София: “Преподобни отец Антим, що е служил и принесъл 400 гроша. Пак от София принесъл гроша 55. Паки второ прииде от София и принесе обковани мощи, иже изкупил и обрел и нам предал”.

Важна за нас е таксидиотската мисия на отец Антим през 1773 г. Тогава му е възложено да придружи проигумен Паисий по време на престоя им в метоха Ампелино (Асеновград). Със сигурност трябва да приемем, че той последен е общувал с отец Паисий и е свидетел на неговата смърт. От специалистите е установено, че тук наистина става дума за смъртта на автора на “История славянобългарска”. Може и да греша, но липсата на точна дата и подробности – така както е при архим. Герасим в Карловци – за пореден път ни убеждава, че манастирското братство няма реална представа за мащабите на делото му. Доколко ситуацията със смъртта на проигумен Паисий се е осъзнавала като важна, подсказва единствено готовността на отец Антим да прекъсне таксидиотската мисия, за огнесе скръбната вест в Хилендар, и да се върне към таксидиотските си задължения в същото селище. Връщайки се в Ампелино

през същата 1773 г. той вече събира милостиня от свое име. Това е още едно косвено свидетелство, че смъртта на Паисий е настъпила в първата половина или в средата на 1773 г. В Ампелино йером. Антим пребивава и през 1774 г.

За продължителен период отец Антим изглежда се свързва с таксиди и с населението в гр. Струмица. От там са връщанията му през м. юли 1776 г., през м. декември 1778 г. На 18 ноември 1781 г. се прибира, за пореден път вероятно от същия метох и донася 293 гроша. Престоят му в Струмица, вече като “съборния старец кир Антим”, със сигурност продължава и през 1782–1783 г. По-късно, през 1788 г. (а вероятно и през следващата) “съборният старец кир Антим” пребивава в гр. Воден. Манастирската кондика свидетелства за таксид на “монах Антим” в гр. Битоля през 1790 г., завърнал се оттам през м. декември. По-късно името на йеромонах Антим – хилендарецът, който е присъствал на смъртта на Отец Паисий Хилендарски в Ампелино – не се среща. Вероятно е починал около 1791–1792 г.

Тук ще приключа бележките си за таксидиотското обкръжение на Паисий Хилендарски. Трудно е да преценя доколко опитът ми е успешен. Да виждам смисъла му, ми дава основание самият Паисий с пределно оскъдните си лични свидетелства в този план, а и направеното от специалистите в тази насока. Стана дума за неизявените подбуди на неговата съдържаност, а историографията ни няма да загуби нищо, ако се самопровергае и положи усилия да покаже що за личности са били съмишлениците и противниците на Паисий във времето, когато той пише в Хилендар и Зограф своята – и нашата! – “История славяно-българска”.